

**ՀԱԽՃԱՊԱԿՈՒ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(XIII ԴԱՐԻ II ԿԵՍ—XIV ԴԱՐ)**

Սելջուկյան թուրքերի ասպատակությունից հաղիվ վերականգնված Հայաստանը XIII դ. 30—40-ական թվականներին ենթարկվեց Կենտրոնական Ասիայից արեմուտք շարժվող մոնղոլ-թաթարական վաշկատուն ցեղերի մոլեգին արշավանքին՝ 1235 թ. նրանք հայտնվում են Մուղանի գտնուում, իսկ մի քանի ամիս անց՝ 1236 թ., հորձանքով ներխուժում Արեւելյան Հայաստան։

Մոնղոլական արշավանքների հետեանքով կյանքն առմիշտ մարեց Հայաստանի երբեմնի քաղաքամայր Դվինում, ավերվեցին երբեմնի ծաղկուն քաղաքները՝ Անին, Կարսը, Կտրինը, Երզնկան, Խլաթը և ուրիշներ։ Կտնգ առավ երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային դարգացումը, քայքայվեց ոռոգելի երկրագործությունը։ Ատկայն տյա ահեղ ցնցումը, որով տաղնուվրա եղավ երկիրը, տեսական ընդլայն շունեցավ։ Որոշ ժամանակ անց վերսկսվեցին շինարարական աշխատանքները։ Այդ գարերին են կառուցվել այնպիսի տաճարներ, ինչպիսիք են՝ Նոր Գետիկը (1291), Տաթեի ս. Գրիգորը (1295), Եղվարգի ս. Աստվածածինը (1321), Կիրանց վանքը և Կապուտանը XIV դ., քաղաքացիական այնպիսի կառույցներ, ինչպես Սելիմի կարավանատունը (1332 թ.), Չեսար Օրբելյանի նախաձեռնությամբ Հորս գյուղի պալատական շենքը և այլն։ Մասնակի աշխուժացում է նկատվում նաև քաղաքաշինության մեջ։

Գառնին Դվինի անկումից հետո շարունակում էր իր գոյությունն իրեն գյուղաքաղաք։ Բ. Առաքելյանը իրավացիորեն գտնում է, որ Դվինի կործանումը խթանեց այդ քաղաքից արհեստավոր-

ների ղգտլի հտտվտծի փոխադրումը Գառնի՝ Եթե IX—XIII դդ. Գառնիում ջնարակած խեցեղենի կիրառությունը մասնակի ընդլայնումներ, ապա XIII—XIV դդ. նյութերի ամբողջականությունն ու տոաաությունը թույլ են տալիս մտածելու տեղում ջնարակած խեցեղենի ծավալուն արտադրության մասին։

Թեե տյգ նյութերը իրենց որակով և պատրաստման հնարանքով ղիջում են Դվինի և Անիի նախորդ գարաշրջանների հնագիտական առաա ու րաղմատեսակ նյութերին, րտյց մեղ հասած բեկորները հույժ կարեոր են մի ամբողջ ժամանակահատվածի խեցեղեն մշակույթի դարգացման մակարգակն ու նկարագիրը ներկայացնելու տեսակետից։

Գառնի ամրոցի մոտ, երեք աշտարակների ետեում, ինչպես նաև պալատական կառույցի և խճանկար հատակով րաղնիքի վերին շերտերի գտածո խեցեղենն աորնթեր նյութերով վերարերում է XIII դ. II կեսին և XIV դ.։ Հուշարձանի այգ հաավածի հետադոտությունը հնարավորություն է ընձեռել ուսումնասիրողներին ճշտելու պատմական որոշ իրողություններ։ Տարարնույթ շքաղյուանների ու Հուլավու խանի ժամանակների ղրամների քննության հիման վրա, հեղինակները անորոշ հիշաաակում են մի իշխանավորի, որը Գառնիում կառուցել է շքաղյուաններով դարգարուն մի շինություն ու գործտծել արարական մակագրությամբ գրամներ¹։

¹ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կառախանյան, նյգ. տշխ., էջ 20։

² Նույն տեղում։

Այդ իշխանավորը փաստորեն եղել է Օրբելյան տան շառավիղներից մեկը՝ Ատ. Օրբելյանի սլաւամոթյան մեջ բաղում հիշաւակութիւններ են պահպանվել, թե Կոսայքը (այդ թվում Գառնին) կաղմել է մոնղոլների կողմից Օրբելյան տոհմին շնորհված ախրոյթների բաղկացուցիչ մասը³։

Մոնղոլների աւաւատակութեան ժամանակ Անբերդը Վաշուտյան իշխանների սեփականութիւնն էր։ Զաքարյաններից ժառանգելով, նրանք ամրոցը վերածեցին վարչական կենտրոնի ու ձեռնամուխ եղան շինարարական նոր աշխատանքների, որոնք ընդհանրապէս 1236 թ. սկսված մոնղոլական արհաւիրքների պատճառով։ Վերջիններս մեծ ավերածութիւն են կատարում, պաշարում ամրոցը, սովի ու համաճարակի մատնելով ընդհանրապէս։ Վաշուտյաններն ստիպված են լինում փոխադրել իրենց նստոցը Արա լեռան գիւմաց տեղադրված Վարդենիկ դուռը⁴։

XIII դարի II կեսին ստեղծված համեմատաբար խաղաղ իրավիճակը Վաշուտյաններին մղում է կրկին վերադառնալու ամրոց ու ձեռնամուխ լինելու նորոգչական ու շինարարական աշխատանքների, թեեւ ամրոցի նախկին փայլն ու հմայքը վերականգնելու նրանց բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան։ Անբերդի հնադիւտական ուսումնասիրութիւնը առարկայութեւն ապացուցեց, որ ամրոցը վերջնականապէս կործանվել է XIV դ.։ Անբերդում հնադիւտական պեղումներն ըսկըսվել են 1936 թ., բայց ուշ շրջանի խեցեղենի վերաբերյալ մեր պատկերացումներն ամրոգեւում են վերջին աւարիների պեղումներով։

XIII դ. II կեսին XIV դ. այդ աւսակի հախճապակին Անբերդում ի հայտ է եկել հիմնաւում այն շինութիւնների մոտ, որոնք կառուցվել են Վաշուտյանների՝ Անբերդում վերսին հասաւտվելուց հետո, այսինքն՝ XIII դ. II կեսին։

Նկատի առնելով այս պարագաները, Ս. Հարութիւնյանը միանգամայն ճիշտ է ժամանակագրել Անբերդից պեղված անոթները՝ XIII դ. II կես—XIV դարով⁵։

Մեր ուսումնասիրած նյութի հետ առնչվող մյուս հնավայրը Տիկնունի ամրոցն է։ Ամրոցը հիշաւակվում է IV դարում Արշակունիների

կողմից նստոցը Դվին տեղափոխելու կապակցութեամբ⁶։

Ա. Տեր-Ղեոնդյանը X դ. արարական աղբյուրներում հիշատակված «Տալլ» ամրոցը համարում է Տիկնունին⁷։

Անցյալ դարի կեսերից, մի խումբ դիտականներ իրենց ուշադրութիւնը բեռնեցին այն հարցին, թե արդյոք ու՞ր պիտի փնարել հայ մատենագիրների մոտ բաղմիցս հիշաւակված Հուլավու խանի ամառային պալատի տեղադրութիւնը, կամ Տիկնունին մոնղոլական ախրապետութեան ժամանակ ի՞նչ բնութի հուշարձան էր, արդյոք, բնակե՞լի էր, թե՞ ամայի։

Այս հոդի վրա հանդես եկան իրարամերժ վարկածներ։

Մ. Բրոսեն⁸ ու Դ. Բաքրաձեն⁹ այդ հուշարձանը ստույգ համարում են Տիկնունին։ Վերջինս Գառնիի տաճարը բնութագրելու հիշաւակում է. «Գառնին հայանի է նաեւ նրանով, որ Ալադաղում (մոնղոլներն լեղվով, կամ Դարան դաշտ հայերեն), որը մի ժամանակ եղել է Արշակունիների պալատը, XIV դ. Հուլավուն կառուցեց իր ամառային նստոցը¹⁰։

Այս աւստկեաին բոլորովին հակառակ էր ակտդ Հ. Մանանդյանը¹¹, ապա Ն. Տոկարսկին¹²։ Դարան դաշտը կամ Ալա-Դաղը նրանք աւղադրում են Բոսենի դաշտում՝ Կողովիտում, հիմնելով Ստ. Օրբելյանի այն վկայութեանը, որ Մարաա Օրբելյանը մեկնել է Հուլավուի հրամանով Բաւեն¹³, Միաժամանակ նրանք նկատի են առել, որ XIII դ. վերջին XIV դ. այլ էր առւարական ճանտպարհի ուղղութիւնը։ Կարեոր նշանակութիւն էր սաացել էրդրում—Բաղաւան—Մանաղկերա—Արճեշ մայրուղին, հետեարաւ, հիշյալ աւղանքում արքունիք կառուցելը շատ նպաաակահարմար էր ու վայելու¹⁴։

³ Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 29—30։

⁷ Ա. Ն. Տեր-Ղեոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 167։

⁸ M. Brosset, Histoire de la Slounie par Stephanos Orbellan, St. Peterbourg, 1866, livre II, p. 131.

⁹ Д. Вакрадзе, Кавкаа в древних памятниках христианства, Заметки общества любителей Кавказской археологии, кн. I, Тифлис, 1875, стр. 50.

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Հ. Ա. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 306—307։

¹² Н. М. Токарский, О местонахождении Даран Дашта, Известия АрмФАНа, 1941, № 9, стр. 56.

¹³ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 415։

¹⁴ Զմոռանտեք ասել, որ Մ. Զամյանը «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան մեջ (Վենետիկ, 1786, հ. III, էջ 259) և М. J. Saint-Martin (Memoires historique et

³ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 411—412։

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 364—365։

⁵ С. В. Арутюнян, Крепость Амберд и ее раскопки (Авторсферат канд. дисс.), Ереван, 1969, стр. 21.

Առ այսօր հնավայրի շրջակայքից լոկ հետախուզական պեղումներով հավաքվել են խաչի ու աստղի ձև ունեցող XIII դ. վերջի XIV դ. հախճաասլեր: Վերջիններս ձեռով ե զարդերով զարմանալիորեն հիշեցնում են Գառնիի հախճաասլերը: Ճարտարապետական հարդարանքի այդ կարեոր պարագաների գոյությունը փաստ է. որ մոնղոլական տիրապետության միջոցին Տիկնունի ամրոցը ընկնեցված էր:

Տիկնունի ամրոցում XIII դ. վերջին XIV դ. շինվել են կառույցներ, որոնց արտաքին ու ներքին հարդարման անրաժան մասն են կաղմել նաե հախճաասլերը:

Ամրոցի ուսումնասիրությունը թերավարտ է, ե նրա հեաադա պեղումները կարող են շատ խոստումնալից նյութեր աալ հիշյալ ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի վերաբերյալ:

1239 թ. մոնղոլները դրավեցին միջնադարյան Հայաստանի հուշակված մայրաքաղաքը՝ Անին ու աեդի կառավարիչներին շնորհեցին «պարոն» տիտղոսը: Վերջիններիս մասին Ն. Մաուր համոզված դրում է. որ մոնղոլական շրջանում նրանք աղղությունը եղել են հայ ե այն էլ Զաքարյանների աոհմից¹⁵: Կան այդ հասաաաող բսղմաթիվ վիմադիր ու մատենադրական վկայություններ ու դրամական գյուտեր:

Անիում XIII դարի 50—70-ական թվականներին թողարկված պղնձե դրամները կրում են եոալեզու արձանագրություններ՝ արարերեն, հայերեն, ուլղուրերեն, իսկ աննջան քաջի մի քանի ալլ դրամներին ընորոշ են հավասարաթե խաչեր ու հաղիվ նշմարելի հայերեն կրճաա դրեր. տւր (ԱԾ) ՅՍ ՔՄ¹⁶:

Դաաելով մեղ հասած ճարտարապետական հուշարձանների նկարագրից, ակադ. Մաուր եզրակացրել է, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Անիում աշխուժացել էր ե շինտրարական արվեստը: Քաղաքի բաղմաթիվ ճարտարապետական կոթողներից Թ. Թորամանյանի ուշադրությանն են արժանացել ղույդ վաճառատները, որոնք, հեղինակի կարծիքով, դաղափար են տալիս Անիի վերջին շրջանի քաղաքաշինության մասին¹⁷:

Ն. Տոկարսկին դառնում է. որ այդ հյուրանոցներից միայն մեկն է կառուցվել Հուլավու խանի

աիրապետության ժամանակ, երր մեծ կարևորություն էր սաացել Թավրիզ—էրզրում աոևարական մայրուղին¹⁸:

Անիում, քաղաքի գոյության վերջին շրջանում, արհեստներն աստիճանարար դնում էին դեպի անկում, իսկ աոևարական կապերը հետզհետե սահմանափակվում էին:

Ն. Մաուր պեղումներով դանված են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում պատրաստված համեմաարար ցածրորակ կերավածքի դեղարվեսաական մեաաղից (կողպեքներ, արձանիկներ) ե խեցեղեն աոարկաներ, որոնք, մեր կարծիքով, նեղ տեղական գործածություն ունեին ե կարող էին րավարարել սոսկ ներքին շուկայի պահանջները:

Աոևարական ճանապարհների խոտորման հեաեանքով քաղաքն օրըստօրե զրկվում էր արաաքին ու ներքին աոևարի միջոցով ձեռք րերվող եկամուտներից: Փասաորեն աոևարական հիմնական ճանապարհը հիշյալ ժամանակահատվածում անցնում էր Հայաստանի հարավային կողմով: Մեծ նշանակություն ուներ Թավրիզից դեպի Սե ծով դնացող մայրուղին, որն անցնում էր Խոյ—Սրճեշ—Մանաղկերտ—Մուշ—էրզրում քաղաքներով¹⁹: Քաղաքական ու տնաեսական այս փոփոխությունները րացասական աղղեցություն ունեցան Անիի ընդհանուր անտեսական դարդացման վրա, քաղաքն ամայանում էր ժողովրդի վրա հետղհեաե րարզվող ծանր հարկերից: Այդ մասին խոսվում է Արու Սայիդի պարսկերեն արձանագիր հրովարտակում²⁰:

Մոնղոլական տիրապետության հեաեանքով հայերի դանդվածային արաադաղթը XIV դ. մեծ չափեր ընդունեց: Գաղթօջախներ հիմնվեցին Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, Տրանսիլվանիայում, Լեհաստանում, Մերձվոլդայում, Միջին Ասիայում ե ալլուր: Հայ արվեստի մշակները իրենց հեա աարան աղղային դարավոր ավանդույթներն ու անփոփոխ շարունակեցին իրենց մասնագիտական կարողությունները կիրառել նոր միջավայրում, նույնիսկ իրենց փորձը հաղորդելով տեղի արհեստավորներին:

XIII դ. վերջերին ե XIV դ. հայկական մշակույթը դալիորեն ենթարկվել էր օաար մշակութային աարերի աղղեցությանը:

¹⁸ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, стр. 263.

¹⁹ Հ. Ա. Մաեաեղյաե, նշվ. աշխ., էջ 307:

²⁰ В. А. Вартолыс, Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, Анийская серия № 5, С.-Петербург, 1911.

geographiques sur l'Arménie, V. II, Paris, 1819, p. 283) այդ պայաար տեղադրում են Մուղանի գաղառւմ:

¹⁵ Н. Я. Марр, Аня..., стр. 42.

¹⁶ Խ. Ա. Մուշեղյաե, նշվ. աշխ., էջ 53:

¹⁷ Թ. Թորամանյաե, նյութեր հայ ճարտարապետության, հ. I, Երևան, 1942, էջ 350:

Ժամանակի տիրապետող ոճը ի հայա էր բերում մոնղոլական արվեստին հատուկ տարրեր, քանի որ պատվիրատուները հիմնականում տեղի վերնախավն ու եկվոր տարրերն էին, որոնք, բնականաբար, թելադրում էին իրենց ճաշակը:

Այդ երեույթը նկատելի էր մասնավորապես խեցեղենի արտադրության բնագավառում: Գտնելի ուշ շրջանի խեցեղենը բնութագրելիս իրենց եղրակացություններում միանգամայն ճշմարտագի են ուսումնասիրողները՝ երկրի քաղաքական անհաստատ վիճակի հետ կապելով պարսկական մշակույթի ազդեցությունը²¹:

Դարերից եկող հնամենի ավանդույթներով օժտված XIII—XIV դդ. խեցեգործության նվաճումները այսօր շատ թերի են հետադուրված, որովհետև հիշյալ ժամանակների հուշարձանների պեղումները թերավարտ են կամ էլ ամենեին չուսումնասիրված, իսկ նյութն անհայտ է մասնազետներին:

Հայաստանի հիշյալ հնավայրերից հայանաբերված XIII դ. կեսի և XIV դ. հախճապակու գերակշռող մասը տեղական արտադրություն է. և ըստ պատրաստման եղանակների, գորգերի բազմազանության և կիրառական հնարավորությունների՝ բաժանվում է 4 մեծ խմբերի՝ կորալտով նկարադարձված անոթներ, բաղմբանգ գունաշարով առարկաներ, շողուն ջնարակով նկարված անոթներ, շքաղյուսներ:

I խումբ.—Մուգ կոբալտով նկարազարդված և քափանցիկ ջնարակով զուտած անոթներ:

Մեր ուսումնասիրած հավաքածոյում այս խմբի առարկաները դգալի քանակ են կաղմում և առավել տարածված են: Անոթների վրա հտնգիպող դարգերը հիմնականում բուսական կամ երկրաչափական են և արված են հարթ մակերեսի վրա:

Ենթաշնտրտկային նկարադարձումով այս ախի խեցեղեն Հայաստանում, ինչպես աեսանք, կերավել է աակավին XII դ.: Այդ աեխնիկան լայն կիրառություն ուներ նաև XIII—XIV դդ. Հայաստանից գուրս Մաշարում (Մերձվուգա), Միջին Ասիայում, Սարալ Բերքեում, Իրանում և այլուր²², նրա երեսն գալն ու լայն գործածությունը րացատրվում է արաաղրական պրոցեսի համեմաական պարզությամբ, էտնությունամբ և այս պայմաններում գեղարվեստական րարձր ճաշակով ձեավորված առարկաների սաացումով: Սովորաբար երկնագույն կամ փիրուզագույն ջնարակի

տակ կորալտով արված դարգերը հանգես են գտլիս ցայտուն սե երանգով: Բուսական մոաիվներով դարգարուն նմուշներից առանձնանում են Գառնի ամրոցի պեղումներից հայանաբերված մի շարք բեկորներ, որոնց դարգերն ու ֆոնն արված են սե և կտպույտ երանգների համաղրությունամբ:

Այդ բեկորներից խիստ ուշագրավ է 1967/108 անոթը, ուր սեով վերարաաղրված ֆոնի վրա իշխող է լույն տերեների գեպի աջ թեքված փսրթամ մի տնկի (աղ. IX, 5): Մյուս խեցեղեն մնացորդների մոկերեսը դարգարող ծաղիկներն առաջինի ոճական կրկնությունն են, միայն այն տարրերությամբ, որ փնջերն իրարից մեկուսացված են լայն շերաագծերով (աղ. IXա, 8):

Նույն ժամանակաշրջանի խեցեղեն անոթներ հանգիպում են Սարալ Բերքեում և Ա. Ցակուրովսկու կողմից գասվում են հիշյալ հնավայրից ի հայտ եկած խեցեղենի I խմբում²³:

Ուսումնասիրվող խմբի մնացած առարկաների դարգերը երկրաչափական են և հիմնականում հայտնի են Անի, Գառնի և Աներբգ հնավայրերից: Նմուշներից մեկն իրենից ներկայացնում է մի անոթի հաաակ (123/387ա), ուր կպույա ֆոնի վրա սե ներկով շեշտված րազմանկյունին ամրողջովին լցված է ղուգահեռարար աեղագրված ու շարունակ կրկնվող բեկրեկյալ գծերով (աղ. IX, 3, IXա, 6):

Անիի հտվաքածոյում հայտնի են մի քանի բեկորներ, ուր բեկրեկյալ գծերն առնված են շերաագծերի մեջ, երբեմն կաղմելով ասաիճանարար լայնացող ճառագայթներ կամ խայտարղեա գրծերի ներսում ամփոփված դարգեր (123/387, 649, աղ. IX, 2): Քիչ չեն և ջրջագծերի մեջ աարերը թանձրությամբ գծված ու ցանց կաղմող երկրաչափական դարգերով հախճապակու բեկորներ (1967/136) (աղ. IXա, 7): Գառնիի նման խեցեղենի վրա աարածուն էր լայն դարգածապտվենի մեջ թեք գծերից ցանցադարձված մոաիվը (1967/107), որն ունի խոր հնություն և միջնադարյան հայ. արվեստագետ խեցեգործի սիրած դարգամոաիվներից մեկն էր:

Իր նկարչական վարպեա կատարումով և գույների պարզությամբ անթերի է Աներբգից հայանաբերված րարձր պարանոցով սափորի իրանի բեկորը (2249/71, աղ. X, 2): Ջնարակի հիմնական երանգները սե և վճիա փիրուզագույն

²¹ Բ. Ն. Առափնյաև, Գ. Հ. Կառախանյաև, նշվ. աշխ., էջ 94:

²² Ն. Մ. Բոզառով, նշվ. աշխ., էջ 102:

²³ А. Ю. Якубовский, К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке, ИГАИМК, 1931, VIII 2—3, стр. 40, рис. 21—23.

են, որոնք ճոխ դարձրել են հետ մեկտեղ առանձին շրջություն են հաղորդում անոթին: Միմյանց չկրկնող երեք հաջորդական ժապավեններ, որ տեղադրված են հորիզոնական դիրքով, շրջողորում են անոթի իրանը ու շեշտակի դառնում են իրարից:

Աբաբական արձանագրությունն րովանգտկող շղթան իրենից ներկայացնում է համեմատաբար մի նեղ գոտի և տեղադրված է սափորի ուսերին: Հիմնական դարձր դրադեցնում է անոթի իրանը. պարբերաբար կրկնվող բաղաձայններով ժողովուն վարդալաններ միահյուսված են ղուդահեռ շարված ընկյալ գծերին, ստեղծելով մի ամբողջական դեղեցիկ ժապավեն: Ուսումնասիրողների կողմից այս անոթը համարվում է XIII—XIV դդ. դործ²⁴:

Մեր կարծիքով, այն բերվել է Անի քաղաքից. ըստ երեւոյթին, երկու բնակավայրերի առկա մշակութային կապերն անխախտ շարունակվեցին նաև XIII—XIV դդ.: Հիշյալ ժամանակահատվածում Անին պահպանեց խեցեղենի սեփական արտադրությունը, որն առավել դարձացած էր, քան Անրեղում: Մյուս կողմից, նույն տիպի անոթների առատությունը Անիում, խեցու որակը, դարձերի կատարելությունն ու ներքին ղուռաշարը խոսում են այդ անոթների՝ խեցեղործության միենույն կենտրոնին պատկանելու մասին:

Հիշյալ խեցեղենի անմիջական ղուդահեռները հանդիպում են խորեղումն են նույնպես ժամանակակից են մեր նյութերին²⁵:

Բնութագրված խեցեղենը մշակվեց ու դարձացավ մոնղոլական ափրապեաության ընդարձակ տարածքի մեջ ընդգրկված մշակութային հին ավանդներ ունեցող երկրներում, ելնելով անդի վարպետների մասնադիտական կարողություններից, ընդհանրապես անհավան ճաշակին և մասամբ էլ շուկայական պահանջարկին:

II խումբ.—Բագմեհանգ (կանաչ, կապույտ և այլ գույներով) գաղափարված և թափանցիկ ջնարակով պատած խեցեղեն:

Հախճապակյա խեցեղենի այս խմբի բեկորները դերադանցապես Գառնի և Անի հնավայրերից են: Դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում, որովհետև օժանդակ այլ նյութերի համակարգով օգնում են վեր հանելու Անի և Մերձկովկասյան քա-

ղաքների մշակութային ու առևտրական կապերի առ այսօր մեղ անհայտ մնացած կողմերը:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը ժամանակին այդ խնդրին չի անգրադարձել, հարկավ, նյութի սակավության թելադրանքով: Առաջ վկայություններ կան անգլիացի ճանապարհորդ Ու. Ռուբրուկի ուղեգրության էջերում: Նա հաղորդում է, որ Փոքր Ասիա ճանապարհորդելով անցել է ոչ թե Թավրիդով, այլ Սարայից—Դերբենդ—Շամախի, Նախիջևան, Անի—Կամախ ուղղությամբ²⁶:

Նորերս այդ հարցի վերաբերյալ գիտական լուրջ ներդրում են կատարել Ա. Սմիռնովը և Հո. Ջանփոլադյանը:

Ա. Սմիռնովը Վոլգայի ափերին հիմնված հայկական դաղթօջախի պատմությունը շարադրելիս հակիրճ շոշափել է նաև Կովկասի ու Մերձկովկասի մշակութային կապերի պատմությունը, թեև Անին նրա անսադաշտից վրիպել է²⁷: Բուլղար քաղաքից հայանարեղված կաավի վերլուծության միջոցով Հո. Ջանփոլադյանը կարողացել է արժարծել Անի և Բուլղար քաղաքների առևտրական հարաբերությունների հետաքրքիր դրվագներից մեկը²⁸:

Այս հավաքածուից մենք հնարավորություն ունեցանք առանձնացնելու ընկերներ, որոնց դարձերն արվել են հարթ մակերեսի վրա կապույտ ու կանաչ վառ ու մեղմ երանդների համադրությամբ, ապա ղուռադարձվել թափանցիկ ջնարակով: Անոթների վրա ամփոփված դարձերը խիտ են, ժանրարեղծված, և դերիշխող մասը ներկայացված է երկրաչափական ու բուսական մոտիվների խճողված ամբողջության մեջ: Ասենք նաև, որ արտաքուստ, իբրեւ կանոն, նկատելի են անպաճուճ դժադրությամբ արված դժեր (կանաչ գույնի) և անդ-անդ աշխուժություն հարուցող կապույտ գույնի խայսեր (աղ. X, 4): Երբեմն այսպիսի դարձերին փոխարինում է հարափոփոխ ուղղահայաց գծերի շարանը:

Շաա հետաքրքիր լուծում ունեն 123/433 բեկորների դարձերը: Կրկնակի եղրադժերից կաղմրված կամարները լցված են ուղղահայաց դժեր կաղմոգ կապաավուն դնդիկներով (աղ. Xa, նկ. 5):

²⁶ The journey of William Rubruck at the eastern parts of the world (1253—55) Translated by William Woodville, London, 1900, p. 273.

²⁷ А. П. Смирнов, Армянская колония города Болгара, МИА 61, 1958, стр. 330—359.

²⁸ Р. М. Джанполадян, О двух тканях из Ани и Болгар, ҚСНУМ, 132, стр. 46.

²⁴ Տ. Իզմայլով, նշվ. աշխ., էջ 188:

²⁵ Н. Н. Вактурская, Классификация средневековой керамики Хорезма IX—XVII вв., Труды ХАЭЭ, том IV, М., 1959, стр. 322.

Մեկ այլ բեկորի վրա նկատելի է ճոխ ծաղկեփնջերով բուսական և երկրաչափական գոտիների ժառանգական հաջորդականությունը:

Երբեմն ուսումնասիրվող առարկաների վրա հանգիստ են թերի արձանագրություններ կամ էլ ոճավորված ծաղկեղջերաներ (123/439, 483): Այս խեցեղենին նման օրինակներ հայտնաբերված են Բուլղար քաղաքում²⁹, Մերձվոլգյան Ազա-Բազար հնավայրում³⁰, Խորեզում³¹, Սարայ-Բերքում³² և շերտագրված տվյալներով³³ ստույգ թվագրվում են:

Սակայն առաջին հայացքից նման թվացող առարկաների ուշադիր քննությունից պարզվում է նաև, որ ընդհանրություններով հանդերձ, նկատելի են կատարման տեխնիկայի, դարձերի, հորինվածքային սկզբունքների և առանձին մանրամասների շոշափելի տարբերություններ: Միջին Ասիայում, Ս. Բերքում նույն խեցեղենին բնորոշ են ուռուցիկ կամարների շրջանակներում կտտարված համաչափ դարձերը, մինչդեռ մեր ուսումնասիրած առարկաների ֆոնը հարթ է և դարձարող մոտիվներն էլ օժտված են ղզալի խայտաբղետությամբ: Այլ են նաև դժերի ու կեանքի նկարչական կատարումները: Կարելի է ենթադրել, որ աշխարհագրական առումով լայն շրջանի համար յուրաքանչյուր դարձաշրջանին բնորոշ են եղել պատրաստման եղանակի կանոնիկ երեկոյթները, որոնք առանձին ժողովուրդների մոտ հանդես են եկել իրենց աեղական առանձնահատկություններով: Այս երեկոյթն ավելի քան ցայտուն երևան է դալիս խեցեղենի արտադրության և նրա հարդարման մեջ:

III խումբ.—Շոդուն ջնարակով նկարագրված խեցեղեն

XIII—XIV դդ. Հայաստանով անցնող հիմնական մայրուղու փոխադրումը հյուսիսից դեպի հարավ բացասաբար անդրադարձավ երկրի ներքին և մասնավորապես արտաքին առևտրի դար-

գացման վրա: Առաջին հերթին նկատելիորեն կրճատվեց ներմուծվող իրերի, այդ թվում և խեցեղեն առարկաների մուտքը տեղի շուկաներ: Երբեմնի քաղաքամայր Անիում դառնվել է իրանական ծագում ունեցող ընդամենը երկու հախճապակե անոթ, Վերջիններս արտացոլում են միջազգային հաղորդակցության հիմնական ուղղություններից մեկը իրանի հետ, որ Հայաստանը մասնակիորեն պահպանում էր տվյալ ժամանակահատվածում:

Այս. անսակետից մեղ հասած խեցանոթներից չափադանց ուշագրավ է 123/438 բեկորը: Նկարիչ արվեստողետն այս առարկայի վրա կարողացել է վերարտադրել բուսական ու կենդանական աշխարհի անմիջական կապը, համապատասխան գունաշարով ու նկարչական նոր սկզբունքներով վեր հանել այդ երեկոյթների ներդաշնակությունն ու հմայքը: Հիմնական ֆոնը ընտրված է մուգ կապույտ: Շոթաթթակ ու քառաթթակ աերեններից բաղկացած թուփը դունավորված է մեղմ կապույտով, իսկ հանգիստ դիրքով ուրվադժված եղնիկը մոխրագույն է և աշխուժացված կետադարձերով (աղ. X, նկ. 3):

Նկարչական կատարման համանման ոճ հատկանշական էր նաև XII—XIII դդ. շոդուն խեցեղենին, բայց գույների ընտրության, դժադրության ոճի մեջ նկատելի տարբերություններով, որով ավելի քան շեշտվում է վերջինիս խեցեղործական այլ կենտրոնի ու այլ ժամանակների պատկանելի:

Հար և նման անոթները, իհարկե, սյուժետային ասարբերություններով, մասնադեպերի կողմից թվագրվում են XIV դ. ու համարվում են Սուլթանսարաղ քաղաքի արտադրանք³⁴:

Բուսական ու երկրաչափական մոտիվների ներդաշնակ համադրության մի կատարյալ պատկեր է ներկայացնում 123/780 բեկորը: Բաց դարչնագույն շոդուն ֆոնի վրա ճերմակ գույնով վերարտադրված րարձրացողուն թուփն ստեղծում է այն ապավորությունը, ասես, ճկվել է ոսանքի ծանրությունից: Որոշ տեղերում ճյուղերն այնքան խիտ են, որ դուրացնում են յուրօրինակ հյուսածո դարձեր: Ընդհանուր պատկերն աշխուժացնում են ցանցադարձ շրջաններն ու կորալտի նուրբ ցայտերը (աղ. X, նկ. 1):

Հիշյալ երկու անոթներն էլ ունեն իրանական ծագում, քանի որ խեցին շաա թանձր է, մոխրա-

²⁹ Ա. Պ. Սմիռնով, *նշվ. աշխ.*, էջ 335—336:

³⁰ Б. Б. Жиромский, Ага Базар, МИА 42, стр. 334.

³¹ Ն. Ն. Վախուրսկայա, *նշվ. աշխ.*, էջ 322, նկ. 9:

М. Воробьева, М. Лапуров, Скобло и Е. Неразук Археологические работы в Хазараспе 1958—1961 гг. стр. 168 (Полевые исследования Хорезмской экспедиции 1958—61 гг., том IV).

³² Յու. Յակոբովսկի, *նշվ. աշխ.*, էջ 28—36:

³³ Բուլղար քաղաքում այդ խեցեղենը դուրս է եկել XIV դ. առույգ ժամանակադրվող համալիրում, խեցեղեն առարկաներին ուղեկցել են մոնղոլական XIV դ. արծաթե դրամներ:

³⁴ Iranian and Islamic Art, Newton, 1941, fig. 0515 A. Lane, Later Islamic..., fig. II, p. 10—11, R. Koechlin G. Migeon, Art musulman, fig. 35.

դույն, նկարչական կաաարումը բոլորովին նոր ու միանգամայն համապատասխանում է Իրանի Սուլթանարադ քաղաքի XIII դ. վ. XIV դ. արաագրանքին: Այս բոլոր հաականիշներով հիշյալ բեկոբները շեշտակիորեն արարելով են հայկական տեղական արտադրանքի XIII—XIV դդ. խեցեղեն նմուշներից:

Շխադյուններ: XII—XIV դարերում մուսուլմանական Արեւելքի բոլոր երկրների կիրառական արվեստում լայն արածում են ստանում կավե ջնարակապաա շքադյունները: Դրանք գերադասեցապես օգտագործվել են աշխարհիկ և պաշտամունքային ընդլիծի շենքերի ներքին և արաաքին հարդարանքներում:

Մեղանում հիշյալ պարագաների վրա հայ արվեստի դործուն ազդեցությունը շեշտելու տեսադոմ մեծ վաստակ ունի ակադ. Հովսեփ Օրբելին: Մուսուլմանական շքադյուններին նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ նա համտորեն կարողացել է ցույց աալ շքադյունների պատաստման տեխնոլոգիան, արածման սահմանները, դասակարգումը և, որ ամենակարեորն է, հանդել է այն հեակության, թե մասամբ դրանց ծագման ակունքները պիտի որոնել միջնադարյան Հայաստանում³⁵:

Վասաակաշատ գիտնականը հայկական ճարտարապետական հուշարձանների համադրումով փորձել է ցույց աալ, որ XI դ. հայկական կոթողների վրա հաճախ դիտվող խաչաձե ու ասաղաձե քանդակները XIII—XIV դդ. Իրանում արտացոլվեցին ջնարակապաա շքադյունների ձեավորումով: Ա. Լ. Ցակոբսոնը հիշատակում է. որ քարի խճանկարի ալդպիսի հարդարանքը ծագել է Հայաստանում՝ քաղաքացիական շինություններում, յուրահաաուկ դարդացում ապրել XII—XIII դդ. եկեղեցիների մոնումենտալ դարդաքանդակներում և, վերջապես, փոխ է առնվել ու լայն դործածություն սաացել պարսկական արվեստում³⁶, իսկ XIII—XIV դդ. հայկական շինությունների արաաքին ճակատները հարդարելու ձգաումը դարի ոգուց բխող որոշակի սկզբունքն էր³⁷:

Քաղաքական հանդամանքների խերումով հայոց աշխարհը XIII դ. վերջին XIV դ. կորցրեց իր ինքնուրույնությունը, դժալիորեն ենթարկվեց օտարամուտ ճաշակին և այդ պաաճաոով թերևս

կրկին երեան եկան խաչաձե, ասաղաձե ու բաղմանկյուն քանդակները:

XIV դ. Հայաստանում եկեղեցական շինությունները սկսեցին դարդարել հախճաաալերով: Կրեմն, նույնիսկ անասելով հայոց եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքները, հախճաաալերը տեղադրում էին ուղղակի պաշաամունքային կառույցի որեէ հատվածում: Տեղին է ալդ առթիվ ընտթադրել Նղվարդի ս. Աստվածածին եկեղեցու հախճաաալերը:

Նղվարդի հախճաաալերը մինչև այժմ դրեթե անծանոթ են ուսումնասիրողներին: Այդ, իհարկե, առաջին հերթին բացատրվում է սաչերի դժվարամաշելի տեղում՝ շուրջ 20—25 մետր բարձրության վրա, դտնվելու հանդամանքով³⁸:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ալդ դարդարուն դոտու վրա եղել են սարբեր տեսակի 52 հախճաաալեր (քառակուսի, ասաղաձե և բաղմանիստ): Ներկայումս մնացել են ընդամենը յոթ ամբողջական, մեկ կտարված քառակուսի և մեկ բաղմանիստ սալիկ: Վերջերս պարզվեց, որ երկու հախճաաալ (քառակուսի և ասաղաձե) Հայաստանի պաամության պետական թանդարանն է հանձնրվել Նղվարդ դուղի ընակիչների կողմից (2381): Այսպիսով, 52 հախճաաալից ընդամենը սահաանվել են տասնմեկը (թերի և ամբողջական):

Հախճաաալերի դոտին կաղմված է 13 անգամ պարբերարար կրկնվող մասերից (հաալածներից) 4-ական սալիկներով³⁹:

Ըստ ձեի, բովանդակության, դեղարվեսաական առանձնահաակությունների հախճաաալերը բաժանվում են երեք խմրի: Առաջին խմրի մեջ են մանում դրեթե քառակուսի սալերը: Չափերն են. երկարությունը՝ 29,0 սմ, 30,0 սմ լայնությունը և 1,5—2,0 սմ հասաությունը:

Սալերը հարդարված են բուսական, կենդանական և երկրաշափական ճոխ դարդերով, ընդ որում՝ դարդերի տեղադրությամբ և չափերի համամասնությամբ նրանք կրկնվում են: Վերին մասում աարված 8,0 սմ լայնությամբ դոտին իրենից ներկայացնում է հորիզոնական ուղղու-

³⁸ Գ. Հովսեփյանը Ազիդրեկենց առձին նվիրված իր աշխատության մեջ թեթեակի անդրադարձել է նաե հախճաաալերին: Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Ազիդրեկենք և նրանց շինարարական դործը, «Բաներ» Հայաստանի պետական ինստիտուտի, դիրք Ա և Բ, 1921—1922, Վաղարշապատ, էջ 186:

³⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ժամկոչյան, Ա. Քալանթարյան, Նղվարդի ս. Աստվածածին եկեղեցու հախճաաալերը, ՊՐԶ, 1971, № 4, էջ 277—281:

³⁵ И. А. Орбели, Мусульманские изразцы, Избр. труды, стр. 262.

³⁶ А. Л. Якобсон, Очерки истории зодчества Армении V—XVIII вв., М.—Л., 1950, стр. 99.

³⁷ Նույն տեղում:

թյամբ տեղադրված ոճավորված մի արմավենա-
զարդ ժապավեն: Մնացած արաքին մակերեսը
սրածայր 5,0 սմ լայնությամբ խորանանման զո-
տիով ռաժանված է երեք հատվածի:

Հախճասալի ստորին մասում նորից տարած-
ված է ճյուղերով և տերեւներով խիստ ոճավորված
մի արմավենազարդ դոտի: Շքադրուսի աջ և ձախ
մասերում վերարադրված են ծառի խիտ ճյու-
ղեր, ուր տերեւներին երբեմն փոխարինում են
կենդանիների դուխներ՝ նապաստակի, ընձառ-
յուծների, սլոփի, քարայծի, ավանակի, օձի, եղ-
ջերուի. և այլն: Միայն հախճասալերից մեկի վրա
օձի փոխարեն պատկերված է մի կարապ (աղ. XI,
1, 3):

Խորանանման դոտու մեջ ամփոփված են
պարսկերեն արձանագրություններ, որոնք մեծ
մասամբ հատվածներ են Ֆիրդուսու «Շահ Նա-
մեհ»-ի: Եվ, վերջապես, սալերի ստորին մասով
անցնում է մի նեղ դոտի, որն ունի իրանական
XIII դ. խեցեգործությանը բնորոշ դժադարդու-
նեք⁴⁰ (աղ. XI, 4):

Հախճասալերի ընդհանուր ֆոնը կա՛մ մուգ
դարչնադույն է, կա՛մ դեղնավուն: Բոլոր դարձերը,
ինչպես նաեւ արձանագրությունները, փոքր-ինչ
ուռուցիկ են, մի ախտիկա, որը պարսկական
շքադրուսների մեջ հանդես է դալիս XII—XIII դդ.
սահմանադրված⁴¹:

Բնորոշն այն է, որ ուռուցիկ հիմքի վրա
նկարված կենդանական, բուսական պատկեր-
ների ու արձանագրությունների ոճը մոտ է իրա-
նական XII—XIII դդ. մանրանկարչության ոճին:

Արձանագրությունները և դոտիների եղբերը
դոնադարձված են կորալտով (կապավուն):
Կապտադույն առանձին ցայտքեր նկատվում են
նաեւ նկարի այլ մասերում: Հախճասալերը ջնա-
րակելու ժամանակ լայն չափով կիրառվել է կա-
պարը՝ բաց երանդներ (սպիտակ) սաանալու հա-
մար: Մյուս դույների բացակայությունը հավա-
նարար բացատրվում է ենթաջնարակային նկա-
րտողությունը նպատակով մյուս ներկերի վտտ
դիմացկունությամբ տվյալ իրերի թրծման պըո-
ցեսում: Բոլոր դեպքերում վերոհիշյալ սալերը
կարելի է համարել իրանական շողուն խեցեղենի
դասական օրինակներ:

Ինչպես իրանական բոլոր հախճասալերում,
այստեղ էլ կենդանիների պատկերումն ունի իր

էպիկական հիմքը և կապված է ժողովրդական
դիցարանության այս կամ այն երեւոյթի հետ:
Նղվարդի հախճասալերի վրա վերարտադրված
կենդանական աշխարհը սերտորեն առնչվում է
Ֆիրդուսու պոեմում նկարագրված հերոսների
հետ, որոնք ներկայացվում էին կենդանիների
զլխի կերպարանքով, մի հանգամանք, որ բնորոշ
է ուշ տոտեմիզմին⁴²: Բոլոր հախճասալերը ետեի
մասում ունեն թվական արձանագրություններ
(աղ. XIա, 9, 10), որոնք դրված են սե ներկով,
Դրանք թվանշաններ են, որոնցով համարակալ-
ված են սալերը: Բոլոր տեղերում կան ջնշումներ
և ուղղումներ: Պետք է ասել, որ սալերի համա-
րակալումները չեն համապատասխանում եկեղե-
ցու վրա նրանց ունեցած դասավորությանը:

Հիշյալ դարձումտիվներով հարգարված քտ-
ոակուսի հախճասալերը ստույգ կերպով թվա-
որվում են XII դ., թերեւ XIII դ. սկզբով: Այսպի-
սի թվագրության օգտին են խոսում Լուվրի թան-
գարանում պահպանվող խաչածե և աստղածե
հախճասալերը, որոնց վրա նկարչական միենույն
կատարումով արված են եղնիկներ, ընձառյուծ-
ներ, նապաստակներ, թռչուններ և պարունակում
են պատրաստման աստիճանի վերաբերյալ ըս-
տույգ տվյալներ⁴³:

Հախճասալերի դարձումտիվները տոնչվում
են նույն դարաշրջանի խեցեղեն դարձերին:
Օրան-Կալայի XII—XIII դդ. թվագրվող մի թասի
և Բեհհարանի թանգարանում պահվող մի սկուտեղի
եզրին պատկերված ընձառյուծը կատարման ոճով
միանգամայն կրկնում է Նղվարդի սալերի վրա
պատկերված ընձառյուծներին⁴⁴: Ժենի թանգա-
րանի ցուցանմուշների թվում աչքի է ընկնում
հախճապակյա մի կճուճ, որի վրա հանդիպում են
մեր սալերի վրա պատկերված դրեթե բոլոր կեն-
դանիները⁴⁵:

Նղվարդի հախճասալերին նման մեկ այլ նը-
մուշ այժմ պահպանվում է Բրիտանական թան-
գարանում (Գոդմանի ժողովածուից է) և ժամա-
նակագրվում է XIII դ.⁴⁶: Լ. Գյուլալյանը, որը
վերծանել է այդ հախճասալի վրայի արձանա-
գրությունը (նույնպես հատված է «Շահ Նամե-

⁴⁰ Հախճասալերի արձանագրությունները վերծանված են
վիմագրադետ-արեւելագետ Լ. Գյուլալյանի կողմից:

⁴¹ H. A. Орбели, Мусульманские изразцы, стр. 267.

⁴² H. A. Орбели, Бахрам Гур, Избр. труды, стр. 550.

⁴³ M. Bahrami, նշվ. աշխ., pl. XV.

⁴⁴ Sept mille ans d' Art en Iran, Paris, 1962, fig. 1033.

⁴⁵ A. Pope, Suggestions towards..., p. 166, pl. LXXI.

⁴⁶ H. Wallis, Persian ceramic Art, pl. XXVI, fig. 11

ից»), ընդունում է, որ այն կարող է թվագրվել նաև ավելի վաղ ժամանակաշրջանով⁴⁷:

Սրկբոդ խումբը ներկայացված է միակ հախճապով (ներկարությունը՝ 35,5 սմ, լայնությունը՝ 27,5 սմ, հաստությունը՝ 2,0 սմ): Այն ստորին մասում կտրված է. և անհնարին է բնութագրել շքաղյուսի այդ հաավածու: Վերին գոտին իրենից ներկայացնում է նույն ուսուցիկ ոճավորված արմավենաղարղը, ինչ որ հաականշական է նախորդ սալերին (աղ. XI, 2): Այս պարագան վերստին ապացուցում է, որ հախճապալերը պարասավել են մինչև անհոյս և թերես նույն խեցեղործական դպրոցի արգասիքն են: Հախճապալի մնացած ասարածությունը հարթ է, ունի մուգ դարչնագույն ոսկեփայլ ծածկույթ և նկարաղարղված է բուսական ճոխ գարդերով (շիվեր, անրեններ, ծաղիկներ): Այս գեղեցիկ ֆոնի վրա պակերված են երեք կենդանի՝ մի նապաստակ և երկու աղվես (մեկի անդը շարղված է), բոլոր դարդերը սպիտակավուն են, իսկ անդ-անդ հարսաացված են կապավուն ցայաքերով: Այս դոսուց ներքե, ողջ մակերեսով անցնում է մի ուսուցիկ արձանադրություն (հորիզոնական դժով), որը դունագարղված է կորալաով: Հախճապալի եսեի մասում սե ներկով դրված է մի հիշաակադրություն:

2. Օրրեիին այս եղանակով պարասաված հախճապալերը ժամանակադրում է XIV դ. սկըղբով⁴⁸: Նյու Յորքի թանդարանի պարսակական բաժնում ցուցադրված է նույնաիպ մի հախճապալ, որի վրա կա թվականը՝ XIII դ.⁴⁹: Ուսումնասիրողների մեկ այլ խումբ ավելի է կոնկրետացնում նրանց թվադրումը՝ համարելով XIII դարի II քառորդի դործ⁵⁰:

Սրբոդ խումբը ներկայացված է մեկ այլ հախճապալով, որն ունի ութանկյուն ասաղի ձե: Սալի դունային կոլորիար բաց և մուգ կորալան է, տեղ-անդ աշխուժացված ոսկեդույն շոդունի երանդներով և կրում է ավարտուն մի կոմպոզիցիա: Հախճապալի կենարոնում պատկերված է ձկներով լեցուն մի լճակ. մայր դեանից բարձրանում է ոճավորված ծառը, որն ունի խոշոր անրեններ և լայն պսակներով օժաված ծաղիկներ: Բոլոր դարդերը եղրաղծված են կորալաով: Մոտի

երկու կողմերը նկարագարղված են ծաղիկներով շրջապաաված երկուական սոխակներով: Հախճապալի անկյունային թեերին, սպիաակ ֆոնի վրա սե դույնով դրված է պարսկերեն ընդարձակ մի արձանադրություն:

Ի ասրերություն նախորդ հախճապալերի ասաղաձե սալիկի արաաքին մակերեսը հարթ է: Նման հախճապալերը լայն ասարածում ունեն իրանում՝ XII—XIII դդ. և նրանց մեծ մասը կրում են թվական արձանադրություններ: Այն, հավանաբար, ծաղում է քաշանի խեցեղործների դամդանյան դպրոցից⁵¹: Վերջինս հախճապակու արադրության մի կենարոն էր, որի նկարական արվեստին բնորոշ են եղել բուսական ճոխ պարդերը ու ձկներով լեցուն արհեսական լճակների պատկերում: Նման հախճապալեր պահպանվել են իսանեկի Փիր-Հուսեյնի դամբարանի վրա և սաույզ թվագրվում են⁵²:

Բազմաեխա հախճապալերը, որոնցից մեկ օրինակ է պահպանվել, միադույն են (կապականաշավուն) և դուրկ նախաղարղումից:

Հայ իրականության մեջ հախճապալերի օդաադործումը ճարաարապեական կոթողների վրա լայն ասարածում չի ունեցել: Բայց մեղ հայանի են փասեր, որ Դվինի, Անիի և Գառնիի, մասնավորապես աշխարհիկ շինությունների վրա, հախճապալերը կիրառվել են դուս դեկորաիվ իմաստով: Տուֆի և հախճապակու համադրումը նկատվում է Դվինի սենյակներից մեկի խորանի վրա: Հախճապալերի օդաադործումը որպես հարդարանքի միջոց նկատվում է հայկական մի շարք հուշարձաններում ես: Օրինակ, Նդեդնաձորի շրջանի Սպիաակավոր եկեղեցու (XIII դ. վերջ XIV դ. սկիդր) թմրուկի վրա, վերեից երկրորդ շարքի քարերի մեջ փորադրված և դրված են եղել ութթեանի ասաղաձե հախճապալեր (թվով 10-ը), որոնք ներկայումս չեն պահպանվել: Սալերի օդաադործման փայլուն օրինակ է Իջեանի շրջանի Կիրանց վանքի (XIV դ.) մեծ եկեղեցու թմրուկի հարդարանքը: Այսանղ լուսամուաների շրջապար վերցված է հախճապակե կապավուն սալերից կաղմված խճանկարի մեջ, իսկ թմրուկի ստորին և վերին մասերը գոակված են քառակուսի միադույն սալերով:

Նդվարդի հախճապալերի թվադրումը XIII—XIV դդ. ոչ մի կասկած չի հարցում: Կարևոր է որոշել այն հարցը, թե երբ են սալերը դրվել

⁴⁷ Л. Т. Гюзальян, Фризные изразцы XIII века с поэтическими фрагментами, ЭВ, 1949, № 3, стр. 78, рис. 5.

⁴⁸ Н. А. Орбели, Мусульманские изразцы, стр. 267.

⁴⁹ Sept mille..., fig. 995.

⁵⁰ SPA V, pl. 725 A.

⁵¹ A. Pope, Suggestions towards..., LXX, LXXVII.

⁵² В. А. Крачковская, Изразцы мавзолея Пир-Хусейна, Тбилиси, 1946, табл. XXIV.

եկեղեցու վրա: Տեղում կաաարված մանրակրկիտ զննությունը ցույց տվեց, որ սալերը քարերի մեջ ագուցվել են հետագայում: Նախ, փորվածքները կաաարված են անփութորեն: Ամրացնող նյութը՝ շաղախը, աարերը վում է միջնադարյան շաղախներից և ցածր որակի է: Սալերի հասի մասում պահպանվել են նախորդ տեղում ամրացված շաղախի հեքեր, որոնք շատ ամուր են և աարերը վում են ներկայիս շաղախներից: Եվ ամենակարևոր հանգամանքը՝ սալերի հասի համարակալումները չեն համապատասխանում եկեղեցու ներսում նրանց ղրաղեցրած աեղերին: Շքաղյուաների հասում հղած արձանագրությունների համարակալումները ինքնանպատակ չեն եղել և նրանցից յուրաքանչյուրը կաղմել են մեկը մյուսի շարունակությունը: Օրինակ, 44—47 համարների շարքում ռացակալում է 45 համարը: Ըստ երեւոյթին, դրանք դրված են եղել խիստ համարակալումով իրար կողքի, ինչ-որ ուրիշ շինության վրա:

Արդ, երբ կարող էին սալերը ագուցվել եկեղեցու քարերի մեջ: Շատ հավանական է, որ այն կաաարվել է XVІІІ դ. նորոգման ժամանակ: Եկեղեցու հարավային պատի վրա պահպանվել է մի արձանագրություն. ԵՍ ՄՈՍԷՍԻ ՈՐԳԻ ԳՐԻԳՈՐՆ (ՍՍՐԳԻՍՆ) ԹՎ. ՌՃՂԴ (1745) ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑ:

Եղվարդի հախճաասալերը հեաաքրքրություն են ներկայացնում ներմուծված պարսկական խեցեղենի ուսումնասիրության առումով:

Շքաղյուաները ձեով, ոճով ու ըովանդակությամբ պարսկական են, անսովոր հայկական արվեստին: Եկեղեցու հարդարումը դրանցով ռացաարվում է XІІІ—XІV դդ. հայկական ճարաարապետության մեջ ըուն հայկական ավանդույթները պահպանելու նվաղ կարողությամբ: Դրանք օղաադործել են պաաահականորեն, իրեն դարդարանք աաանց խորամուխ լինելու նրանց ըովանդակության մեջ:

Շքաղյուաների հաշորդ մեծ խումըը ընդդրկում է Անիից, Գառնիից, Տիկնունիից դանված քաաաթե և ասաղաձե կավե սալիկները, որոնք ըովանդակում են սյուսեաային կամ դեկորատիվ դարդեր ու աշքի են ընկնում խայաարդեա ռաղմերանդույթյամբ (աղ. Xա, 6):

1965/1961 քաաաթե շքաղյուաի ըեկորի երանդները ոսկեդույն շողումն ու սպիաակն են: Հիմնական դարդը ռաղմաթերթ վարդյակն է: Կենարունում պաակերված են մեկ ընդհանուր շղթայով հաղորդակցվող կոկոններ, որոնք աաանձին-

աաանձին շաղկասվում են մյուս վարդյակներին ու ըողոր միասին սաեղծում են վարդյակ-կոկոնների հյուաածո մի ամրողություն: Նույն հավաքածուի 1965/187 ըեկորի վրա ներկայացված է կնոջ նրին դիմանկաը, իսկ Սնիի 123/335 նրմույն ամփոփում է քաաարլթակ ծաղիկներից ու պարույրներից ռաղկացած մի անվերջ դեկորատիվ պաակեր (աղ. Xա, 7): Հիշյալ աաարկաները XІІ—XІІІ դդ. դործեր են, որովհեաե համարունոյթ շքաղյուաներից շաաերն ունեն հիշաաակություն և սերում են Իրանի խեցեղործական միեևույն արհեսաանոցից⁵⁸:

Պարսկական վաղ XІІ—XІІІ դդ. հախճաասալերը ընութադրվում են ռարծր արվեսաով մշակված ռուսական ու կենդանական պաակերներով, որոնք արված են վճիա շողունի մի քանի երանդներով ու հիմնականում սպիաակ ֆոնի վրա: Մինչդեռ XІІІ—XІV դդ. հախճաասալերը համեմաաարար ցածրորակ են, իսկ դարդերի մեջ նկաավող անչափ մեծ խճճվածությունը արդյունք է աարեր երանդների (կորալաի մեղմ ու խիադունները, փիրուդադույն, դարչնադույն) անկանոն գործածության (աղ. XІա, 5, 7): Հիշյալ ժամանակահատվածում վերացել էին մշակման հաաուկ խնամքն ու ռաղմաղանությունը, նախկին համաչափությունն ու ներդաշնակությունը (աղ. XІա, 8): Եիշա է, երեմն նույն դարդերն ընդօրինակվել են, ռայց այնքան սխեմատիկ ու անփույթ կաաարումով, որ աաաշին իսկ հայացքից իսկույն նկաաելի է դաոնում նկարչական ալլ դպրոցի պաականելը:

Իրեն կանոն, երկու դարաշրջաններում էլ շքաղյուաների եղրերը ըովանդակում են արձանագրությունների Սակայն ինչու՞մն է աարերությունը XІІІ—XІV դդ. սկսվում է կրկնակի եզրադծերով արձանագրություններ դրելու ոկղրունքը (աղ. XІա, 6): Եթե XІІ—XІІІ դդ. քաաաթե և ասաղաձե սալերից յուրաքանչյուրը ավարաուն սյուսե ուներ, ռուսական դարդերը խիստ ոճավորված էին ու կանոնի էին վերածված հեաանալով ընության իրական պաակերներից, ապա XІІІ դ. վերջում և XІV դ. նույնպիսի հախճաասալերը մեծ մասամբ դարդանկարային իմասավորում ունեին և մոաիվների մեջ դերիշխող են ընությունից անմիշապես ընդօրինակված աարերը:

Սալերից ամենահաականչականը 1964/258 ասաղի ձեավորումով ըեկորն է, ուր պաակերված ծաղիկներն ու աերներն անմիշապես ընություն

⁵⁸ M. Bahrami, նշվ. աշխ., էջ 18, աղ. XІІІ:

նից է վերցրած, ասես նկարիչը փորձել է ռուսական աշխարհի մի մասնիկը ներկայացնել խեցեղենի վրա:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում խաչի ձեւավորումով շքադյուսի մեկ թեր հանդիսացող ռեկորդ, որի գարդը ուռուցիկ եղանակով է արված: Առարկայի հիմնական դաշան ղբաղեցնում է հինգթերթանի ծաղկով ավարտվող ցողունը. ճյուղի հիմքից դուրս ելած երկու եռարթուկ տերեւները և խաչի սուր անկյունը կադմոգ եղբերն ուղղաձգված են կարմիր երանգով: XIII—XIV դդ. ուռուցիկ մակերեսով հախճապակին ասարածված էր Մերձվուլայի և Միջին Ասիայի մի շարք կենտրոններում՝ Սարայ Բերքե, Սելիարենի⁵⁴, Ուրգենչ, Շեմախե Կալե և այլն:

Հախճապների ժամանակը որոշելու համար հարկ է վկայակոչել Անիից այդ առարկաների հայանարեւման հանդամանքները: Զ. Օրբելին հիշատակում է. որ ռեկորդների մի մասը (123/231, 324ա, 336) ի հայտ են եկել հյուրանոցի նկուղային հարկի արեւմայան պատի մոտ⁵⁵: Արդյոք սա այն հյուրանոցներից մեկը չէ, որը Թ. Թորամանյանը⁵⁶ ընդհանրում էր իբրեւ XIV դ. շինություն:

Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Անիում, այնպես էլ Գառնիում դործող արհեստանոցներն արաադրել են նաեւ շքադյուսներ: Պատահական չէ, որ Անիում մենք ունենք շքադյուսի արաադրական խոսան (123/338), իսկ Գառնիի 1964/258 շքադյուսի եղբր կարկաած է սպիւսակ ջնարակով, որը խոսում է շքադյուսների հարդի լինելու և, անաարակույս, նորոգումը անդում կաաարելու մասին⁵⁷: Ի վերջո, հայտնարեւմած սալերի դունային կոլորիտը համընկնում է Գառնիում այն խեցանոթների ղույններին, որոնք տեղական ծաղում ունեն:

Ներկայացված բոլոր շքադյուսների ելրի տրձանադրությունները ալլադիր են (արարերեն, պարսկերեն), որովհետեւ XIII—XIV դդ. Փոքր Ասիայում, ինչպես նաեւ Հայաստանում պետա-

կան գրադրությունը նվաճողների ու հպատակ ժողովուրդների միջեւ կատարվում է հիմնականում հիշյալ լեղուներով, հետաարար, կիրառական արվեստի անխոնջ մշակներն էլ պիտի գործեն ժամանակի պահանջից ելնելով:

Այսպիսով, վերը շարադրվածից կարելի է հանգել հետեւյալ ելրակացությունների.

1. Մոնղոլների արշավանքով թեպետ կրկին աակնուկրա եղավ Հայոց աշխարհը, այնուհանդերձ՝ Գառնին, Անին, Տիկնունին, Անրերդը պահանջին իրենց կենսունակությունը իրեն երկրի տնտեսական ու մշակութային կենարոններ:

2. Այդ հուշարձանների հնադիական նյութի ուսումնասիրությունը մեղ ըերեց այն համոզման, որ մոնղոլական ընդարձակ աշխարհակալության մեջ մտնող մշակութային ավանդներ ունեցող երկրների հետ Հայաստանը ես ընդգրկվել էր նոր աղղեցությունների ոլորար:

Այս առումով էլ մեր նկաած մշակույթի ընդհանրությունը ամենուրեք, կարելի է ենթադրել, ըխում էր ժամանակի ողուց ու տիրող վերնախավի պահանջներից:

3. Քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում շեշտակիորեն փոխվեցին և արանցիկ ճանապարհների ողղությունները, միանգամից հյուսիսից տեղափոխվելով հարավ, Թավրիդից ղեպի Սե ծով ճանապարհն անցնում էր Խոյ—Սրճեշ—Մանաղկերա—Մուշ—Էրզրում քաղաքներով: Այս պայմաններում ընական է, որ ծաղում ապրեցին այդ ողղությամբ անղադրված քաղաքները: Բնակչության արաադադրը, որն սկսվեց XI դ., առավել մեծ չափեր ընդունեց XIII դ. վերջին XIV դ.: Հայերը հասաաավեցին Ղրիմում, Միջին Ասիայում, Լեհաստանում, Սերձվուլայում և այլուր:

Դատելով էրմիաածի միջինասիական ծաղումով խեցանոթի մեղ հասած ռեկորից, հայ վարպետը ալլադիր հիշատակություն է թողել «Սարդիս» անունով⁵⁸:

Ժամանակի առաջադիմության հետ այդ դաղթօշախները ընդարձակվեցին ու վերածվեցին հայկական մշակույթի պահպանող խոշոր կենարոնների: Բավական է հիշատակել, որ Բուլդար քաղաքի հայկական դաղութր ասարածվում էր մինչեւ Աղա Բաղար դետային նավահանղիսար, ուր XIV դ. կաուուցվեց նաեւ մի հայկական եկեղեցի⁵⁹:

⁵⁸ Վ. Ա. Սըրախանյան, Արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1946, էջ 124, նկ. 45:

⁵⁹ Ս. Պ. Սմիռնով, Նշվ. աշխ., էջ 330—339:

⁵⁴ Л. Л. Галкин, Несколько изразцов из Сели-трениного городища, СА, 1968, № 3, стр. 242, табл. 1, фиг. 3.

⁵⁵ Каталог Ангийского музея древностей, Ангийская серия № 3, СПб., 1910, стр. 19.

⁵⁶ Թ. Թորամանյան, Նշվ. աշխ., էջ 350:

⁵⁷ Կարկաածան անոթների վերարերյալ վկայություն ենք դանում նաեւ հայ մասենադրության մեջ: Գո. Մադիսարոսը գրում է, «Ոչ հաանիւմ, աւէ, կարկաածան անոթիւք առ հըօրադոյն թաղաւորս մասնել և ոչ վստահանամ երբէք ի սէր արքունիւ: Գր. Մադիսարոսի քղբերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 123: